

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

1. Η εθνική μας εορτή

Για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940 έχουμε μιλήσει αρκετές φορές. Ακόμη πιο πολύ έχουμε μιλήσει στα προηγούμενα τεύχη για το παρελθόν αυτού του πολέμου. Έχουμε υποστηρίξει ότι για την ελληνική άρχουσα τάξη, η έλευσή του ήταν αναμενόμενη από πολύ πριν τη δικτατορία του Μεταξά. Ότι η δικτατορία του Μεταξά ήταν ο τρόπος που επιλέχθηκε, έπειτα από σκληρή διαμάχη που κράτησε χρόνια, ώστε η ελληνική αστική τάξη να ξεπεράσει το ρήγμα στο εσωτερικό της, να πατάξει τον εσωτερικό εχθρό και να επιδοθεί στην προετοιμασία για τη μεγάλη σφαγή. Ότι αυτή η προετοιμασία ήταν τεχνική, πολιτική και ιδεολογική, ότι ήταν τεράστιας κλίμακας, ότι κράτησε τέσσερα ολόκληρα χρόνια.

Τα έχουμε πει όλα αυτά, αλλά ο ίδιος ο πόλεμος δεν μας έχει απασχολήσει ακόμη. Δεν ξέρουμε αν το έχετε παρατηρήσει, αλλά δεν είναι από τα πιο πολυτραγουδισμένα επεισόδια της ελληνικής ιστορίας. Βέβαια η 28η Οκτωβρίου είναι ιδιαίτερος γνωστή. Το ελληνικό κράτος είναι το μοναδικό παγκοσμίως που γιορτάζει την αρχή και όχι το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και το κάνει με τρόπο που διαμορφώνει τις συλλογικές μνήμες. Και να η 28 του Οκτώβρη: Φθινόπωρο, οι πρώτοι ζεστοί καφέδες, “απρόκλητη επίθεση”, μάχη ενάντια στον φασισμό για τους αριστερούς, οι πιο αριστεροί περιμένουν το Πολυτεχνείο που τους πάει καλύτερα, ποιήματα της κακιάς ώρας στο σχολείο, στραγάλια και μίνι φούστες στις παρελάσεις: από πάνω λίγος “ηρωισμός” του παλιού καλού καιρού, έτσι, εν είδη κανέλας σε φρέντο καπουτσίνο.

Γνωστή η 28η Οκτωβρίου λοιπόν. Από τότε και μετά όμως, δεν ξέρουμε και πολλά πράγματα. Θολούρα άνευ προηγουμένου επικρατεί εδώ: αμυδρά διακρίνονται ψήγματα γεωγραφίας: Κορυτσά, Άγιοι Σαράντα, Τεπελένι, έτσι για να θυμίζουν σε ελάχιστους κακοπροαίρετους ότι αυτός ο πόλεμος έγινε στο έδαφος ενός από τα πλέον επιθυμητά έπαθλα του ελληνικού ιμπεριαλισμού, συγκεκριμένα σε εκείνο που συμμετέχει στην ονοματοδοσία των ελληνικών δρόμων ως “Βόρειος Ήπειρος”.

28 Οκτωβρίου του 1940:

Ορισμένες από τις πίσω σελίδες του μεγάλου πατριωτικού έπους

Μέρος Α: η Αθήνα και ο δρόμος προς το Μέτωπο.

Όσο μεγαλώνει κανείς και απομακρύνεται από τις σχολικές εορτές, οι απορίες (θα έπρεπε να) φουτώνουν. Έξι μήνες μεσολάβησαν από τις 28 Οκτωβρίου 1940 έως τις 27 Απριλίου του 1941 και την είσοδο του γερμανικού στρατού στην Αθήνα. Επτά ως τη μάχη της Κρήτης. Αυτούς τους έξι με επτά μήνες το ελληνικό κράτος βρισκόταν σε πόλεμο, κανονικό πόλεμο με νεκρούς, τραυματίες και αιχμαλώτους. Επτά μήνες πολέμου δεν είναι μικρό πράγμα. Η μηχανή της καταστροφής, όταν μπει σε λειτουργία, τείνει, εκτός από μηχανές και ανθρώπινα κορμιά, να αλέθει και σχέσεις και ιδεολογίες και κανονικότητες από τις πιο μικρές μέχρι τις πιο μεγάλες. Ο πόλεμος της Αλβανίας, οι κρυμμένοι σήμερα, αλλά τόσο πλούσιοι μήνες του, ήταν μια τέτοια διαδικασία. Αυτό είναι εμφανές στο μακροεπίπεδο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου το ελληνικό κράτος έχασε δύο πρωθυπουργούς και η ελληνική κρατική εξουσία κατέληξε ηττημένη, πρόσκαιρα ανύπαρκτη και εντελώς αφερέγγυα στο εσωτερικό της χώρας (οι τράπεζες βέβαια έμειναν στη θέση τους: οι μπάτσοι το ίδιο). Τα ίδια συμπεράσματα μπορούμε να βγάλουμε και από το μικροεπίπεδο. Οι Έλληνες ξεκίνησαν τον πόλεμο με μια δικτατορία που την νόμιζαν ακλόνητη, και κατέληξαν... αλήθεια, ανάθεμα κι αν ξέρει κανείς πώς κατέληξαν. Το βέβαιο είναι ότι στους μήνες που ακολούθησαν τον πόλεμο και την ήττα, ένα μεγάλο reset πραγματοποιήθηκε. Οι αντιλήψεις για το κράτος, την κοινωνία και τα φύλα, η συλλογική μνήμη, οι μελλοντικές κοινωνικές δυνατότητες, όλα τους μπήκαν στον μεγάλο μύλο της ιστορίας.

Τόσο η διαδικασία του πολέμου, όσο και τα αποτελέσματά του μας αφορούν άμεσα. Και μάλιστα είναι ιστορία καθοριστική για το θέμα μας: την ιστορία του ελληνικού φασισμού. Και πάλι, όπως πάντα, θα πρέπει να ασχοληθούμε με επιμέρους σημεία. Τόσος είναι ο χώρος και ο χρόνος μας. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν, τώρα και στο επόμενο τεύχος, να κοιτάξουμε την καθημερινότητα του πολέμου, την εμπειρία των πρωταγωνιστών του και να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα χρήσιμα για τα παρακάτω. Για βοηθό και βασικό παράδειγμα θα χρησιμοποιήσουμε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μαρτυρία της εποχής: το ημερολόγιο του Δημήτρη Λουκάτου.

2. Το καλό με τον Δημήτρη Λουκάτο.

Το ένα καλό με τον Δημήτρη Λουκάτο είναι ότι ήταν αριστερός, αλλά όχι πολύ. Αν ισχύει, όπως λέγεται, ότι στην κατοχή ήταν μέλος του ΕΑΜ (“μέλος ΕΑΜίτικης ομάδας στην ακαδημία Αθηνών” και βγάλτε τα συμπεράσματά σας) δεν θα πρέπει να ήταν από τα πολύ φανατικά. Κάτοχος πτυχίου φιλολογίας, ο Λουκάτος, ήδη από το 1938, επί δικτατορίας του Μεταξά, είχε παρατήσει τη διδασκαλία σε λύκεια και είχε πάσει δουλειά στην έκδοση του περιοδικού της ακαδημίας Αθηνών. Πέρασε τα χρόνια μετά το 1945 κάνοντας το διδακτορικό του στη Σορβόνη, έγινε καθηγητής πανεπιστημίου στη δεκαετία του '60 και χρειάστηκε δύο ολόκληρα χρόνια για να αντιληφθεί ότι τελικά “διαφωνεί με την εκπαιδευτική πολιτική της χούντας” και να παραιτηθεί από το πανεπιστήμιο Ιωαννίνων το 1969. Στη μεταπολίτευση αποκαταστάθηκε σε πανεπιστημιακές θέσεις και στη θέση ενός από τους “πατέρες της ελληνικής λαογραφίας”, συνέγραψε βιβλία με τίτλους όπως “Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία”, τιμήθηκε με το “αργυρούν μετάλλιον” της ακαδημίας Αθηνών κλπ κλπ.

Το ακόμη καλύτερο με τον Δημήτρη Λουκάτο είναι ότι πέρασε δύο μήνες του ελληνοϊταλικού πολέμου υπηρετώντας ως οπλίτης στο μέτωπο. Ευσυνείδητος καταγραφέας εξ επαγγέλματος, τήρησε ημερολόγιο και φιλοτιμήθηκε να το εκδόσει σε βιβλίο όταν όλα αυτά του φαινόταν αρκετά περασμένα για να είναι και ξεχασμένα. Συγκεκριμένα, το ημερολόγιο του Λουκάτου κυκλοφόρησε το 2001 με τίτλο “Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο: Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940 - 1941”.

Το εξαιρετικό με τον Δημήτρη Λουκάτο είναι ο συνδυασμός των δύο. Το ημερολόγιό του, ούτε πάλλεται από μεταξικό πατριωτισμό, ούτε καταλαβαίνει γρι από την πατριωτική αντιφασιστική γραμμή που είχε χαράξει ο σύντροφος Ζαχαριάδης από τη φυλακή. Ο Λουκάτος, μπορεί να είναι λιγάκι αριστερός, λιγάκι πατριώτης, πολύ θρησκευάμενος, αλλά δεν είναι ένας μεγάλος άνδρας σε πατριωτική αποστολή. Ο Λου-

Ο Δημήτρης Λουκάτος με στολή, κάπου στα 1940.

κάτος είναι ένας όχι ιδιαίτερα σημαντικός χαρτογιακάς της μικρομεσαίας τάξης, ετών 32, έχει πτυχίο σε μια εποχή που αυτό κάτι σημαίνει, και φοράει γυαλιά σε μια εποχή που και αυτό επίσης κάτι σημαίνει. Ο Λουκάτος, λίγο από βαρεμάρα, λίγο από ατυχία, λίγο από αξιοπρέπεια, περνάει το ένα μετά το άλλο όλα τα φίλτρα που φυσιολογικά θα κρατούσαν ανθρώπους της τάξης του μακριά από το μέτωπο και τελικά βρίσκεται να κρύνει και να πεινάει, να ταπεινώνεται και πάνω απ' όλα να συγχρωτίζεται με ανθρώπους που κανονικά θα τους πλησίαζε μόνο ως πρώτη ύλη λαογραφικής μελέτης. Μέσα στους λίγους μήνες του πολέμου, ο Λουκάτος υφίσταται προσωρινή ταξική καθίζηση: τα προβλήματα των "αγράμματων" γίνονται και δικά του προβλήματα, με τη διαφορά ότι αυτός έχει την ευχέρεια της καταγραφής. Και τελικά το ημερολόγιο του Λουκάτου δεν έχει να κάνει με το "μεγάλον, το ωραίον το ηρωικόν", αλλά με μια φούχτα ελιές την ώρα της πείνας, με τη σκληρότητα και τη χοντροκεφαλιά των αξιωματικών του, με το κρύο, την αϋπνία και την κούραση, με τον βουβό φόβο και με το βαρύ υπονοούμενο της σεξουαλικής στέρησης. Με όλα αυτά τα ανεπίτωτα που υποψιάζεται κανείς ότι ήταν η καθημερινότητα του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Στα όσα ακολουθούν θα ασχοληθούμε με αυτό το ημερολόγιο προσθέτοντας ορισμένα παραπάνω που ξέρουμε για το θέμα. Τελικός σκοπός μας είναι να περιγράψουμε την καθημερινότητα του πολέμου, και έτσι, από τα κάτω, να δούμε τους δρόμους από τους οποίους το ελληνικό κράτος ξεκίνησε τον πόλεμο ως εύρωστη φασιστική δικτατορία και τον τελείωσε ως σχεδόν ανύπαρκτο και πάντως ανυπόληπτο μόρφωμα. Αν μη τι άλλο δηλαδή, η πορεία προβλέπεται διαφωτιστική.

3. Η πρωτεύουσα σε πόλεμο

Είναι δύσκολο να πει κανείς αν η κήρυξη του πολέμου όντως χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό. Σύμφωνα με τα επετειακά αφιερώματα που τρώμε στα μούτρα κάθε Οκτώβρη, το πρωί της 28ης οι Αθηναίοι ξεχύθηκαν αυθόρμητα στους δρόμους για να στηρίξουν το καθεστώς τους (οι αριστεροί συμφωνούν, αλλά αποδίδουν τον πατριωτικό ενθουσιασμό "του λαού" στο περίφημο γράμμα του Ζαχαριάδη). Ο Λουκάτος πάντως, ίσως λόγω συγκαλυμμένων αριστερών πεποιθήσεων, υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι υποδέχτηκαν τον πόλεμο με συγκαταλημένη αμηχανία:

Κάπου τον Οκτώβρη: Ο κόσμος δεν φυλάγεται [από πιθανούς βομβαρδισμούς]. Γυρίζουν έξω. Δεν οργανώνονται σε φιλοπολεμικές παρελάσεις, αλλά χαζεύουν με ψυχραιμία. Τις εκδηλώσεις τις αρχίζουν οι "Νεολαίες" [ενν. Την ΕΟΝ] και οι "Δώδεκανήσιοι" [ενν. αλυτρωτικούς συλλόγους που υπήρχαν υπό τη σκέπη του ελληνικού κράτους]. Γυρνάνε με σημαίες ελληνικές, αγγλικές, ή τουρκικές [η Τουρκία θεωρούνταν σύμμαχος]. Στο Σύνταγμα σπάνε δύο ιταλικά μαγαζιά. Στην οδό Πατησίων σπάνε την ιταλική σχολή. Ο κόσμος δεν τα επιδοκιμάζει (...)

Πρώτοι καλούνται στον στρατό οι νεότεροι. Μέχρι να βγει η κλήση επιστράτευσής του ο Λουκάτος περιφέρεται στην Αθήνα που πλέει μεταξύ πατριωτικής ανάτασης, φόβου για τους βομβαρδισμούς και αναγκαστικής συσκότισης. Οι φαντάροι που φεύγουν για το μέτωπο γεμίζουν τους δρόμους. Ο Λουκάτος παραβρίσκεται σε σκηνές αναχώρησης για το μέτωπο στον σταθμό Λαρίσης:

Κάπου τον Νοέμβρη: Τα "παιδιά" με ένα μικρότατο πακετάκι στο χέρι -μια φανέλλα ή ένα ζευγάρι κάλτσες- φορώντας ένα παλιό παντελόνι ή ένα σακάκι -ούτε αυτό τα περισσότερα- περιμένουν να φύγει το τρένο, να τους πάει στα βουνά της Αλβανίας, να πολεμήσουν. Έχουν εμπιστοσύνη στην Πατρίδα. Θα τους προμηθέψη απ' όλα. Φεύγουν τα παιδιά τραγουδώντας και τα πρόσωπά τους χάνονται, πίσω απ' τον καπνό που αφήνει προς εμάς το τρένο.

Τελικά η κλάση του Λουκάτου επιστρατεύεται στις 22 του Νοέμβρη. Ο Λουκάτος βρίσκεται στο κέντρο επιστράτευσης και δίνει μια μακροσκελή περιγραφή του κλίματος που επικρατεί, με ιδιαίτερη έμφαση στην "πατρίδα που θα προμηθέψη απ' όλα":

22/11/1940: Εδώ τώρα δεν έχει να διαλέξεις. Ό,τι σου τύχει. Περνάει ένας ένας και παίρνει στην τύχη εσώρουχα, παντελόνι, σακάκι, καπέλο, άρβυλα. Ίσα ίσα σ' αφήνουν να πεις τον αριθμό των παπουτσιών που φορείς. Εγώ είπα 45. Μα επειδή βιαζόντανε, μου 'δωσαν 43, που μου είναι στενά (...)

Οι έφεδροι αξιωματικοί γυρίζουν με ύφος "πολυάσχολο" πέρα δώθε. Τους ξεχωρίζεις από τις γκέτες που έχουν στα πόδια τους (ηλικιωμένοι όλοι τους και οικογενειάρχες). Τη "βολέψανε" και μέινανε στα Έμπεδα. Θα εργαστούνε όμως με ζήλο για την εθνική υπόθεση, και θα μας στέλνουν όλους στο Μέτωπο! (...)

Τώρα αρχίζει και η κατεργαριά. Οι άνδρες χωρίζονται σε "μάγκες" και "κοροίδα". Τα κοροίδα κουβαλάνε και οι μάγκες φέρνουνε βόλτα τ' αποχωρητήρια, σαν να 'χουν συκνοουρία. Είναι αλήθεια πως στον στρατό δεν υπάρχει ή δεν μπορεί να υπάρξει "δικαιοσύνη". Αν στέκης ευσυνείδητα, διαρκώς μπροστά στην υπηρεσία σου, μπορεί να λυώσης στη δουλειά! (...)

Το βασικό μοτίβο των αξιωματικών που στέκουν πίσω "με τις γκέτες τους" και βάζουν τους άλλους να πολεμήσουν, των συνάδελφων που από την πρώτη μέρα κοιτάζουν να τη γλυτώσουν και της "πατρίδας" που δεν φροντίζει τους φαντάρους, θα οξύνονται όσο ο Λουκάτος πλησιάζει το μέτωπο και θα τον απασχολούν σε όλο του το ημερολόγιο. Μέχρι την αρχή του ταξιδιού για το μέτωπο όμως, ο Λουκάτος παραμένει ένστολος στην πόλη, όπως και πολλοί άλλοι. Για την ώρα μπορεί να μας δώσει και άλλες διαφωτιστικές εικόνες από την εμπόλεμη Αθήνα.

Είπαμε παραπάνω ότι ο πολεμικός ενθουσιασμός των Ελλήνων εν όψει του πολέμου με μία από τις "μεγάλες δυνάμεις" της εποχής είναι ένα γεγονός που δεν αμφισβητείται, ούτε από τα αριστερά, ούτε από τα δεξιά. Σε προηγούμενα τεύχη έχουμε υποστηρίξει ότι μία από τις μεγάλες δουλειές του μεταξικού καθεστώτος ήταν να προετοιμάσει ακριβώς αυτόν τον ενθουσιασμό για την ώρα του πολέμου. Καθώς φαίνεται όμως, ο "πολεμικός ενθουσιασμός των Ελλήνων", αν και πιθανόν σε κάποιο βαθμό επιτεύχθηκε, είχε και άλλες πιο κρυφές όψεις. Ο Κώστας Ταχτσής, περιγράφοντας το κλίμα των πρώτων ημερών του πολέμου στο "Τρίτο Στεφάνι", περιλαμβάνει και τις εξής μυστήριες παραγράφους:

Και όχι μόνο δεν είχε φτάσει η συντέλεια του κόσμου και ήμασταν ζωντανοί την άλλη μέρα [29/10], αλλά το παράξενο είναι ότι ήμασταν πιο ζωντανοί από ποτέ. Ο πόλεμος, πριν αρχίσει να ανοίγει καινούριες πληγές έκλεισε κάμποσες από τις παλιές: μας έβγαλε από τη νάρκη μας, η ζωή μας πήρε νόημα, δε ζούσαμε πια άσκοπα τρώγοντας και πηγαίνοντας στο αποχωρητήριο σαν τα ζώα. (...) Όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιστάσεις, πολλοί άνθρωποι το 'χαν ρίξει στο σορολόπι κι έκαναν πράγματα που δεν θα τολμούσαν να κάνουν ποτέ εν καιρώ ειρήνης. Σου λέει μπορεί να μη ζήσουμε πολύ ακόμα, ας γλεντήσουμε όσο ζούμε. (...)³

Εκτός από αυτά, ο Ταχτσής παρεμβάλλει στιγμές κατ' οίκον πατριωτικού ενθουσιασμού με τον εθνικό ύμνο και τα εμβατήρια του ραδιοφώνου. Τις παραλείψαμε, όχι γιατί θέλουμε να κοροϊδέψουμε τους αναγνώστες με αστειότητες του τύπου "το προλεταριάτο αναγνώριζε τον ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα του πολέμου", αλλά γιατί θέλουμε να εστιάσουμε σε αυτές τις πράξεις που "δεν θα γίνονταν ποτέ εν καιρώ ειρήνης". Φαίνε-

28 Οκτωβρίου του 1940. Πρωί. "Ενθουσιώδης συγκέντρωση του αθηναϊκού λαού". Οι μπροστινοί προφανώς ποζάρουν χαρούμενοι για τον φακό. Οι πίσω είναι πολύ πιο συγκαταλημένοι. Σημαίες πέντε όλες κι όλες, και οι πέντε μπροστά. Σκηνοθεσία άτεχνη. Το μέγεθος του πλήθους δεν πρέπει να είναι μεγάλο. Απ' όσο ξέρουμε δεν υπάρχουν φωτογραφίες αυτών των συγκεντρώσεων από ψηλά.

Για την ίδια φωτογραφία με διαφορετική λεζάντα μπορεί να δει κανείς το προηγούμενο τεύχος (προφανώς αλλάξαμε γνώμη).

Πολλαπλοί ακρωτηριασμοί από κρουαγήματα στο στρατιωτικό νοσοκομείο της Αθήνας.

ται πως πολλές από αυτές δεν ήταν και τόσο πατριωτικές, αντιθέτως ήταν πράξεις καλυμμένης ή εξώφθαλμης απειθαρχίας που (ας σημειωθεί) διαπράττονταν υπό φασιστικό δικτατορικό καθεστώς σε καιρό πολέμου. Όπως έχουμε ξαναπεί, για παράδειγμα, το φαινόμενο των κορασιδων της ΕΟΝ που “ντρόπιαζαν την πατρίδα” ερχόμενες σε ερωτική επαφή με Άγγλους στρατιώτες, στις 25/11 είχε πάρει τέτοια έκταση που η κόρη του Μεταξά, Λουλού Ματζούφα, αναγκάστηκε να εκδώσει σχετική εγκύκλιο που κυκλοφόρησε δημοσίως προσθέτοντας ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο στην εποποιία της ΕΟΝ.⁴ Φαίνεται πως αυτό το παράξενο μίγμα εξέγερσης ενάντια στα καταστημένα ήθη και αποενοχοποίησης της εξέγερσης μέσω ασαφών πατριωτικών συνδηλώσεων δεν ήταν και τόσο περιθωριακό. Ένας από αυτούς που “νιώθοντας πιο ζωντανό από ποτέ” ανακάλυπταν καινούριες τέτοιες συμπεριφορές ήταν και ο Λουκάτος. Την επομένη της επιστράτευσής του, μας αποκαλύπτει τα εξής παράξενα συναισθήματα:

23/11/1940: Αλήθεια, έτσι που είμαι φαντάρος, ξεχνάω πως είμαι 32 χρόνων. Μοιάζω σαν νεοσύλλεκτος και η ψυχολογία μου είναι “παιδιού”. Φλερτάρω πιο θαρρετά, με τις υπηρέτριες, και κάνω αστεία στο δρόμο. Κρεμιέμαι στο τραμ και μάλιστα κάθονται στο πίσω σίδερο, πράγμα που πολύ επιθυμούσα τόσον καιρό, που έβλεπα να το κάνουν τα παιδάκια. Έχω και μίαν άλλη χαρά απόψε. Οι φαντάροι τώρα, δεν πληρώνουμε τραμ: μπορώ λοιπόν και ανεβοκατεβαίνω στα τραμ, σαν στο σπίτι μου. Γυρίζω την Αθήνα, χωρίς καθόλου να πεζοπορώ (...) παίρνω το άλλο κι ύστερα το άλλο τραμ, έτσι για να χαρώ την ασυδοσία (το “τζάμπα”).

Όπως έχουμε δει και άλλες φορές, το καθεστώς γνώριζε ότι η μαγική λέξη “ασυδοσία” δεν ήταν καθόλου ακίνδυνη. Αντίθετα, υπέσκαπτε τα θεμέλιά του όπως δεν θα μπορούσαν να το κάνουν χιλιάδες προκηρύξεις. Και όντως, αργότερα την ίδια μέρα, ο Λουκάτος παρατηρεί την εξής σκηνή:

23/11/1940: Αργά το βράδυ βρίσκομαι στο τραμ της οδού Αχαρνών. Ένας κύριος καλοντυμένος φωνάζει τον τραμβαγιέρη, πως πήρε πολύν κόσμο, ενώ είναι “καθωρισμένος ο αριθμός των επιβατών”. Ο τραμβαγιέρης του λέει: “Κύριέ μου έχουμε πόλεμο. Το καταλαβαίνεις;” Και συνεχίζει μονολογώντας: “Κερατάδες, να γυρίσουν μονάχα τα παιδιά και θα σας πω. Λέτε πως έτσι, για τη δική σας καλοπέραση, πολεμάνε; Μονάχα ξέρετε να λέτε στην εφημερίδα “ο γενναίος στρατός” κι ύστερα σας βρωμάνε τα χνώτα του”...

Δεν είναι μόνο η αίσθηση “εμείς” και “εσείς”, η αίσθηση του ταξικού διαχωρισμού που όπως βλέπουμε παραμένει ζωντανή παρά τις προετοιμασίες του καθεστώτος. Δεν είναι μόνο ότι τέτοια πράγματα αρχίζουν να λέγονται (δυνατά: για να ακούγονται) μέσα στα τραμ της Αθήνας, αναμφίβολα από τραμβαγιέρηδες με εμπειρία στις μεγάλες απεργίες του κλάδου που διεξάγονταν πριν τη δικτατορία. Είναι και ότι ο προσεκτικός αριστερίζων δημόσιος υπάλληλος Δημήτρης Λουκάτος τολμάει να τα καταγράψει -έστω ως λόγια κάποιου άλλου- σε ένα κείμενο που θα μπορούσε να πέσει σε χέρια που δεν θα 'πρεπε. Ασυδοσία άνευ προηγουμένου απλωνόταν σαν τη φωτιά στα ξερόκλαδα.

Κατά τα άλλα, ο Λουκάτος την επομένη ξαναγυρνάει στο κέντρο κατάταξης και παίρνει επιπλέον πληροφορίες για τις συνθήκες διεξαγωγής του πολέμου:

24/11/1940: Κουβεντιάζω με τους εύζωνους του μετώπου: (...) -Πως φέρνεστε στους αιχμαλώτους; Τον ρωτάω. “Ε, τρυπάμε και καμπόσους στο δρόμο”, μου λέει. “Τις προάλλες είχαμι στη συνοδεία έναν κουτσό. “Πιρπάτα ρε!” Δεν πιρπάταγε. Τι να τον κάνου, φραπ! Μια με την ξιφουλόγχ’ κι τον αφ’κα να ξικουραστή”.

Το ταξικό χάσμα, που λίγες μέρες πριν του φαινόταν να εξαφανίζεται στην ομοιομορφία της στολής, ξαναγίνεται αντιληπτό την επόμενη μέρα:

25/11/1940: Σήμερα έκαμα μια βόλτα στα γραφεία των Εμπέδων (Στρατολογία - Διαχείρισης - Υπασπιστήριο). Ένα σωρό φαντάροι έχουν “βολευτή” εκεί μέσα. Μ’ ένα μπλιετιάκι, μ’ έναν γνωστό, από δω κι από κει, τα κατάφεραν. Τώρα είναι ήσυχτοι. Είναι όλοι τους από αριστοκρατικές αθηναϊκές οικογένειες και πολλοί έρχονται στο γραφείο τους με ιδιόκτητη κούρσα. Τους ξεχωρίζεις από τα καλοχτενισμένα μαλλιά, τα μεταξωτά πουκάμισα, τα καλοβαλμένα φανταριστικά, και το ρολόι του χεριού. Τους ξεχωρίζεις ακόμα, από το ακατάδεχτο ύφος τους και την απροθυμία τους να σ’ εξυπηρετήσουν. Τα τσακίσματα και τις ευγένειες τα σπαταλάνε στους αξιωματικούς.

Το ρολόι του χεριού, τα καλοχτενισμένα μαλλιά, το ιδιωτικό αυτοκίνητο... Η αντίθεση με τα “παιδιά με το πακετάκι” που χαιρετούν την πόλη τραγουδώντας κατευθυνόμενοι προς το μέτωπο είναι βέβαια συντριπτική. Ο Λουκάτος την αφήνει να πλανάται για όποιον καταλαβαίνει και μπορεί να είναι βέβαιος ότι είναι πολλοί αυτοί που καταλαβαίνουν. Σχεδόν το σύνολο της ελληνικής νεολαίας κλήθηκε να συμμετάσχει στον πόλεμο και ανακάλυψε ότι η διαφορά μεταξύ της ζωής και του θανάτου προσδιοριζόταν τελικά από την ταξική θέση. Κατά τα άλλα θυμηθείτε το: το ημερολόγιο του Λουκάτου δεν είναι πολιτικό κείμενο. Εδώ βρίσκεται ότι ξεχωρίζουμε εμείς από ένα πολύ εκτενέστερο ημερολόγιο του πολέμου.

Όπως και να ‘χει: τελικά, στις 28 του Νοέμβρη, ο Λουκάτος σταματά να περιφέρεται ελεύθερος στην Αθήνα και αναλαμβάνει αποστολή “κάπου έξω από την Αθήνα”. Εκεί, μαζί με άλλους 20 φαντάρους, αρκετοί από τους οποίους είναι συντοπίτες από τα Επτάνησα, οργανώνουν καταυλισμό, φρουρούν κάτι ακαθόριστο και αποκτούν μια πρώτη εξοικείωση με το κρύο, την κακή διατροφή και τις σχέσεις με τους αξιωματικούς που τους περιμένουν και στο μέτωπο:

11/12/1940: Από μέρες μας είχαν πει πως θα έρθει να κάνει εδώ επιθεώρηση ο Υποδιοικητής των Εμπέδων. Γι’ αυτό καθαρίζαμε κάθε μέρα τον χώρο της φρουράς από τις πέτρες. Επί τέλους ήρθε. Μια Μπουϊκ, που την διήθθυσε ένας “Τοτός” - φαντάρος πολυτελείας. Κατέβηκε εμπρός στο αυτοκίνητο και μας ερώτησε: -“Πώς περνάτε; - Κρυώνουμε κ. Υποδιοικητά. Αν μπορούσαμε να έχουμε καμιά κουβέρτα ακόμα! -Κουβέρτα; Μα δεν σκέφτεστε αυτούς που είναι στο μέτωπο; Τρώτε καλά; -Όχι, κ. Υποδιοικητά, γιατί δεν μας δίνουν τα μπακάλικα τρόφιμα. - Υπομονή. Σκεφτείτε αυτούς στο μέτωπο! Πού κοιμάστε; -Στις σκηνές κ. Υποδιοικητά κι είναι παλιές και στάζουν νερό. -Το νερό είναι υγεία. Για σκεφτείτε αυτούς που ‘ναι στα χιόνια! Και ξαναανέβηκε στο αυτοκίνητο. (...) Ας ελπίσουμε κάποιος εκεί πάνω, θα τους λέει να σκέφτουνται εμάς.

Στην Αθήνα, εν τω μεταξύ, ο πατριωτικός ενθουσιασμός των Ελλήνων έχει αρχίσει να υποχωρεί εμφανώς. Οι δυσκολίες του πολέμου, όχι μόνο δεν αμβλύνουν τις ταξικές αντιθέσεις, αλλά τις κάνουν όλο και πιο εμφανείς. Η προϋπάρχουσα χαρούμενη απειθαρχία τώρα συμπληρώνεται με αυξανόμενη έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος και τις δυνατότητές του:

Το τραίνο για το μέτωπο ανέβαινε μέσω Λάρισας και έστριβε προς τη δυτική Μακεδονία. Από τα ημερολόγια διαφόρων φαντάρων γνωρίζουμε ότι όλοι μέσα στα βαγόνια ήλπιζαν μέχρι τελευταία στιγμή ότι θα έστριβε ανατολικά.

Τα λεωφορεία, σαν και αυτό που πήρε ο Λουκάτος από τη Φλώρινα προς την Κορυτσά, είχαν επιταχθεί από ολόκληρη την Ελλάδα. Η ατμόσφαιρα εκεί όπου σταματούσαν ήταν πολύ λιγότερο γιορτινή.

18/12/1940: Κατεβαίνω στην Αθήνα. Ως τώρα, οι φαντάροι δεν επληρώνανε στα τραμ. Τώρα η "Πάουερ" ζητάει εισιτήριο. Κανείς δεν πληρώνει και τα επεισόδια είναι συχνά. Κι εγώ δεν πληρώνω. Πρώτα, για να μην ξοδεύω κι ύστερα για να μην "σπάσω" το κίνημα των συναδέλφων μου. Ένας παραλής φαντάρος, που πλήρωσε, έφαγε πρόγκα. (...) Ένα επεισόδιο: Ανεβαίνει ο λοχαγός του φρουραρχείου. "Τα εισιτήριά σας". "Δεν έχουμε λεφτά". "Κατεβείτε κάτω!" Ανάμεσά μας είναι ένας τραυματίας του μετώπου. Φωνάζει: "Κύριε Λοχαγέ, αν εμείς δεν ετρέχαμε εκεί πάνω να σκοτωθούμε, εσύ δεν θα 'χες ούτε ένα άστρο. Και είναι ντροπή να κυνηγάτε τους φουκαράδες τους φαντάρους με τις δυο δεκάρες που μας δίνετε για μισθό!". Οι επιβάτες του τραμ, γύρισαν και άκουσαν, στο τέλος άρρισαν τα χειροκροτήματα. Ο λοχαγός κοκκίνισε και κατέβηκε.

Βρισκόμαστε δύο μήνες έπειτα από την 28η Οκτωβρίου και ένα ολόκληρο τραμ "προγκάει" έναν λοχαγό του ελληνικού στρατού, υπό καθεστώς φασιστικής δικτατορίας σε καιρό πολέμου. Το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που το ίδιο είχε καλλιεργήσει. Ο πόλεμος, σε πολλές περιπτώσεις, όχι μόνο δεν εμφανιζόταν ως "συλλογική εθνική προσπάθεια", αλλά ενέτεινε τις ταξικές διαφορές μέχρι το σημείο που χωρίζει τη ζωή από το θάνατο. Όσο αυτές οι διαδικασίες συνεχίζονταν, τόσο το ελληνικό κράτος έχανε σε φερεγγυότητα και τόσο ο φόβος για τους ανώτερους εξαφανιζόταν.

Το μαζικότερο παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είχε ιατρική χροιά. Καθώς ο Χειμώνας του 1940 - 41 έβρισκε τους δύο στρατούς κολλημένους στο μέτωπο της Αλβανίας, μια νέα μάστιγα εμφανίστηκε: τα κρουαγήματα, άγνωστα ως τότε στους Έλληνες γιατρούς, άρχισαν να αποδεκατίζουν το στράτευμα. Τα νέα έφταναν στην Αθήνα και οι ευθύνες επιμερίζονταν, όχι βέβαια μέσω του λογοκριμένου τύπου, αλλά μέσω των ίδιων των φαντάρων που επέστρεφαν σακατεμένοι και έβγαζαν τα δικά τους δελτία τύπου σε συγγενείς, νοσηλευτές, ακόμη και περαστικούς από τα νοσοκομεία. Ο Λουκάτος για παράδειγμα, παρά τη λογοκρισία, εύκολα μπορούσε να μάθει τα πάντα για τα κρουαγήματα:

3/1/1941: Επισκέπτομαι σήμερα, στο ξενοδοχείο "Σέσιλ" της Κηφισιάς, τους τραυματίες (...) τούτοι δεν εγνώρισαν καν το μέτωπο. Στις πορείες απάνου το 'παθαν, ή στην ακινησία. "Φούσκωναν τα πόδια μας: τ' άρβυλα δεν έβγαίνουν. Σιγά σιγά χάναμε τα δάκτυλά μας, τα πόδια μας, και δεν το καταλαβαίναμε. Το λέγαμε στους αξιωματικούς και δεν μας πίστευαν. Μας έσπρωχναν να περπατήσουμε ή μας έλεγαν δειλούς. Όταν χάναμε πια, κάθε δύναμη, μας εγκατέλειπαν και μεις μοναχοί γυρίζαμε στα βουνά, ώσπου να βρούμε τον δημόσιο δρόμο, να μας πάρη κανένα αυτοκίνητο. Πόσοι μείνανε στις ρεματιές! Πόσους έφαγαν οι λύκοι! Ο καθένας εσώθηκε μόνος του! Οι γιατροί και οι αξιωματικοί δεν ήξεραν τι είναι το κρουαγήμα. Ούτε κι εμείς ξέραμε! (...) Πλησιάζω έναν λοχία: (...) "Ευτυχώς επρόλαβα", μου λέει. Μου κόψανε μόνο τα χοντρά δάκτυλα" (η αδελφή, πλάι, δακρύζει και μου λέει ιδιαίτερος: "Του 'χουμε κόψει και τα δυο πόδια αλλά δεν το κατάλαβε ακόμη...").

Η εικόνα Ελλήνων στρατιωτών που πηγαίνουν να πολεμήσουν για την πατρίδα και καταλήγουν να τους τρώνε ζωντανούς οι λύκοι δεν είναι από αυτές που έχουμε μάθει να συνδέουμε με την συγκεκριμένη ηρωική περίοδο. Φυσικά η προφορική αλήθεια των φαντάρων ενάντια στα επίσημα ψέματα της κεντρικής εξουσίας ήταν άλλο ένα σημείο που υπογράμιζε την γενική αφερεγγυότητα του κράτους. Πόσο μάλλον που δεν μπορούσαν τα πάντα να μένουν κρυφά. Πολύ σύντομα ο Λουκάτος μαθαίνει στοιχεία:

7/1/1941: Υπολογίζονται σε 25.000 οι στρατιώτες που έπαθαν [από τα κρουαγήματα].⁵ Δηλαδή μια τεράστια ήττα από τον Χειμώνα και από την απρονοησία των αρμοδίων. Τα πλεκτά (κάλτσες, φανέλλες, πουλόβερ), που τόσον καιρό και με τόσον θόρυβο πλέκουν οι Ελληνίδες, δεν έφτασαν στις πρώτες γραμμές. Διαφώτιση πάνω στα συμπτώματα του κρουαγήματος, στις θεραπείες και τα προφυλακτικά του, δεν έδωσε κανείς στους στρατιώτες.

[Κυκλοφορούν] ένα σωρό φήμες: Πως μπηκαν κατάσκοποι γιατροί στα νοσοκομεία και κόβουν επίτηδες τα χέρια και τα πόδια των φαντάρων. Πως τη νύχτα κουβαλάνε, με τα φορτηγά αυτοκίνητα, σωρό τα πόδια και τα χέρια που κόβουν. Πως ζητήσανε Φινλανδοί, Ρώσοι γιατροί να 'ρθουνε να αναλάβουν τη θεραπεία, αλλά ο Μεταξάς δεν εδέχθηκε.

Οι φήμες που αναφέρονται εδώ είναι ταιριαστές με τη γενική ψυχολογία έναντι των κακουχιών του πολέμου από τη μια και της "ανικανότητας" του ελληνικού κράτους από την άλλη. Ειδικά η φήμη σύμφωνα με την οποία οι αφιλοκερδείς γιατροί που θα σώσουν τους Έλληνες είναι "Φινλανδοί και Ρώσοι" (που ένα χρόνο πριν πολεμούσαν μεταξύ τους), πρέπει να λογαριάζεται ως εξόχως ανθελληνική: ας μην ξεχνάμε ότι "η Ρωσία" είναι η "πατρίδα των εργατών", αλλά και ο τόπος προέλευσης των επάρατων μπολσεβίκων του ΚΚΕ, οπότε η φήμη διαβάζεται και σαν "οι μπολσεβίκοι θέλουν να μας σώσουν και ο Μεταξάς δεν τους αφήνει".

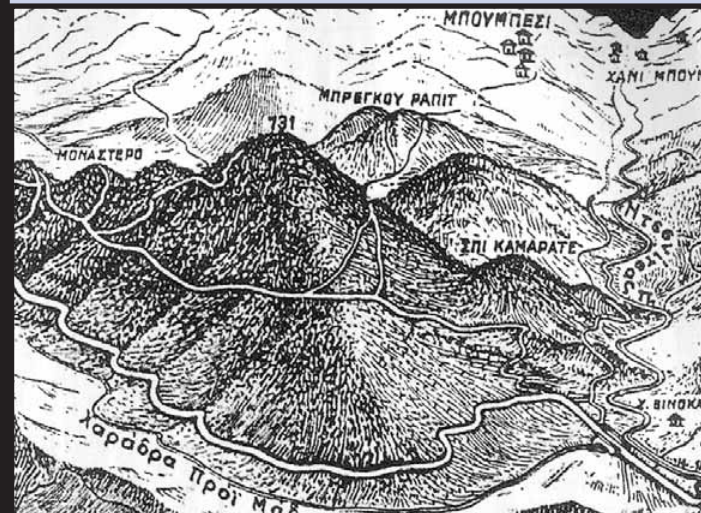
Ενώ τέτοιες ανθεθνικές φήμες κυκλοφορούσαν, η προπαγάνδα του ελληνικού κράτους έπρεπε να έρθει σε αναγκαστική αντιπαράθεση με τις στερήσεις του πολέμου. Διόλου παράξενο που έπιανε όλο και λιγότερο τόπο.

7/1/1941: Ο Ιωάννης Μεταξάς έχει σήμερα την ονομαστική του γιορτή. Κατοικεί στην Κηφισιά και τα Συσσίτια είπαν από μέρες, πως θα μαγειρέψουνε κρέας για τη φτωχολογιά. Εδώ, στη γειτονιά του νεκροταφείου, κατοικούν οι πιο φτωχοί Κηφισιώτες. Μητέρες ξυπόλυτες, με ένα σωρό παιδιά, καλύβες, κατοικίες με λασπόνερα, βιοπαλαιστές νοικοκυραίοι, που τους έχει πάντα στο χέρι ο μπακάλης της γειτονιάς. Μαζεύονται στις κηδείες, σαν σε ψυχαγωγεία, και τα λένε. Λοιπόν, επήγανε σήμερα για το συσσίτιο, αλλά δεν τους έδωσαν κρέας. Σκέτα νερούλα μακαρόνια... Μια έγκυος μου παραπονιέται πως λιποθυμάει συχνά από την πείνα. Ο άνδρας της είναι μήνες άνεργος και ανάπηρος.

Δεν είναι παράξενο που ενώ συμβαίνουν όλα αυτά, η φρουρά του Λουκάτου μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε ένα μάτσο κυνικούς φοβιτιστάρηδες. Ο Λουκάτος υποδεικνύει διακριτικά τις σχετικές μεταβολές:

13/1/1941: Τ' απόγευμα ο αρχιφύλακας μας έκανε ένα αστείο. Πήγε τάχα στο τηλέφωνο, πως τον φώναξε το Φρουραρχείο, και γυρίζοντας μας είπε να ετοιμαστούμε γρήγορα, να παραδώσουμε και να φύγουμε για τα Έμπεδα. Η συζήτηση σταμάτησε στα παιδιά. Ο μάγειρος απόμεινε με το φιλοκομμένο κρεμμύδι στο πιάτο, και δυο τρεις, που ξεκινούσαν για ξύλα, παράτησαν τα τσεκούρια. (...) Ο ανθυπασπιστής μας απαλλάσσει από την αγωνία και μας λέει πως αστειεύθηκε. Οι ήρωές μας τώρα πηδάνε από χαρά. Οι ξυλοκόποι τσεκουρίζουνε τραγουδώντας, ο μάγειρος φτιάχνει απόψε το καλύτερο φαγητό. Συγχωρήστε τους για τον άτονο πατριωτισμό τους. Είναι 33 χρόνων κι έχουνε γυναίκα και παιδιά.

Προφανώς το αστείο του αρχιφύλακα ήταν πικρό γιατί ήταν προορισμένο να γίνει πραγματικότητα. Ο

Χωριά, χαράδρες, υψώματα, από κάτω περνούν ποτάμια. Το χαρακτηριστικό ανάγλυφο της περιοχής των συγκρούσεων σε σκίτσο της εποχής. Όλα αυτά κάπου κοντά στην "Κλεισούρα", που ούτως ή άλλως είναι εύγλωπτη ονομασία.

Υπενθύμιση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων σε γελοιογραφία της εποχής για να μη λένε ότι τα βγάζουμε από το μυαλό μας.

Λουκάτος και οι φίλοι του της φρουράς μαθαίνουν ότι θα φύγουν για το μέτωπο στις 27 Ιανουαρίου. Στις 29 Ιανουαρίου ο Λουκάτος κάνει μια ξέπνοη προσπάθεια να τη γλυτώσει:

29/1/1941: Ένας μου συνάδελφος, απ' αυτούς που τα "βόλεψαν" με παίρνει το απόγευμα μαζί του, σ' ένα φιλικό του σπίτι. Ξέρει, εκεί, μια κυρία, σύζυγο ανωτέρου αξιωματικού, του Υπουργείου Στρατιωτικών. "Κυρία Π.", της λέει, "ο φίλος μου φεύγει αύριο για το Μέτωπο", να τη βολιδοσκοπήσει... "Φαντάζομαι τη χαρά του", λέει εκείνη, "που θα 'χει την τιμή να βρεθεί κοντά σ' άλλα παιδιά!". "Μάλιστα κυρία μου", σπεύδω να απαντήσω εγώ. "Θα έχει πολύ ενδιαφέρον και αξία η ζωή εκεί πάνω".

Προφανώς αυτοί που μπορούν να αποφύγουν το μέτωπο σχηματίζουν έναν κύκλο ακριβώς έξω από την περιφέρεια του οποίου βρίσκεται ο Λουκάτος. Μπορεί να κοιτάζει προς τα μέσα, αλλά δεν μπορεί να μπει. Κι έτσι, στις 31 του Γενάρη, ο Λουκάτος βρίσκεται μαζί με εκατοντάδες άλλους να ακούει τον τελευταίο εμψυχωτικό λόγο πριν από την αναχώρηση.

31/1/1941: Ο λοχαγός βγαίνει στην πόρτα και μας βγάζει λογύδριο: "Παιδιά το νου σας! Σωθήκαμε τα ψέματα! Είσαστε για πάνω! Ένα μονάχα σας λέω!: Μη γυρίσετε πίσω, αν δεν τους πετάξετε στη θάλασσα!" ... Τα παιδιά δεν μιλάνε. Περίεργο, σκέφτομαι! Δεν θα βρεθώ ποτέ, επί τέλους, μέσα σε ψυχολογία ενθουσιασμού; Γιατί αυτή η κρυάδα; Έχω στο πλάι μου τον Λυκάκη [συντοπίτη και παλιό φίλο από την Κεφαλλονιά] που, με κάπως θολό το μάτι του, με κοιτάει. "Τ' άκουσες;" μου λέει και κουνεί το κεφάλι. Γίνεται κανείς πολλές φορές τολμηρός, από αντίδραση. "Τ' άκουσα", του λέω, "και χαίρομαι που θα πάμε να βοηθήσουμε, σ' ό,τι μπορούμε, τ' άλλα παιδιά".

Δε πρέπει να ξεχνάμε ότι όλα τούτα γράφονται σε καθεστώς δικτατορίας και ότι οι αντεθνικές παρατηρήσεις είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν εναντίον του συγγραφέα τους σε ανύποπτο χρόνο. Θα λέγαμε ότι τέτοια αποσπάσματα είναι ενδείξεις που συνηγορούν στη γνησιότητα του ημερολογίου. Το ίδιο βράδυ ο Λουκάτος και οι συμπολεμιστές του παρελαύνουν μέσα από τους δρόμους της Αθήνας, για την τόνωση του πατριωτικού φρονήματος των Αθηναίων, ανταλλάσσουν πειράγματα με τους περαστικούς και κυρίως τις περαστικές και καταλήγουν πατείς με πατώ σε μέσα στο τραίνο για τη Φλώρινα.

4. Ο δρόμος προς το μέτωπο.

Η μεγαλύτερη παρανόηση γύρω από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο είναι εκείνη που έχει να κάνει με τον μύθο του υποδεέστερου αλλά ηρωικού ελληνικού στρατού. Η αλήθεια, όπως έχουμε δει και σε προηγούμενα τεύχη, είναι ότι το ελληνικό κράτος μπήκε στον πόλεμο έπειτα από πολυετή υλική και ιδεολογική προετοιμασία. Αποτέλεσμα ήταν να μπορεί να επιστρατεύσει 400.000 άνδρες τις τρεις πρώτες εβδομάδες του πολέμου για να αντιμετωπίσει έναν στρατό εισβολής 100.000 ανδρών. Αυτοί οι 400.000 άνδρες είχαν τρία επιπλέον πλεονεκτήματα. Το πρώτο ήταν το πλεονέκτημα του ηθικού. Φυσικά αυτός ο πόλεμος δεν διεξήχθη σε ελληνικό έδαφος και είναι βέβαιο ότι από τη σκοπιά του ελληνικού κράτους γινόταν αντιληπτός ως επιθετικός πόλεμος, ως μια νέα προσπάθεια κατάκτησης της νότιας Αλβανίας (είπαμε: "Βόρειος Ήπειρος"...) που θα επανόρθωνε την "κακιά τύχη" της αντίστοιχης αποτυχημένης προσπάθειας που είχε λάβει χώρα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Αυτό όμως το γεγονός ελάχιστα αναφερόταν, μια σοφή επιλογή που προφανώς στόχευε στη δημιουργία της πολύτιμης ψυχολογίας του αμυνόμενου μεταξύ των ελληνικών στρατευμάτων. Αποτέλεσμα: οι Έλληνες μάχονταν "υπέρ βωμών και εστιών", οι Ιταλοί μάχονταν γιατί ήταν καθάρματα και φασίστες.⁶

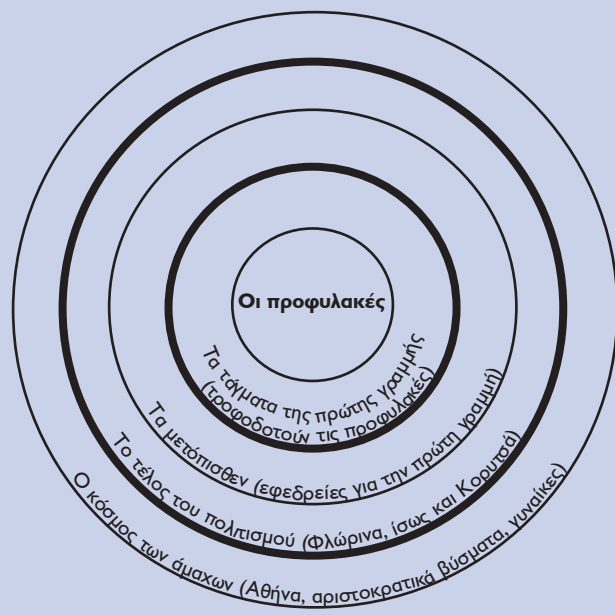
Φυσικά το πλεονέκτημα του ηθικού έχει να κάνει και με το ηθικό του αντιπάλου, για το οποίο δεν γνωρίζουμε και πολλά. Οπότε προς το παρόν ας θεωρήσουμε ότι το δεύτερο πλεονέκτημα ήταν πολύ σημαντικότερο. Λέμε για το πλεονέκτημα των μεταφορών. Ο ελληνικός στρατός πολεμούσε πολύ πιο κοντά στο σημείο ανεφοδιασμού του. Επίσης υπερτερούσε εξαιρετικά στα μεταφορικά μέσα. Είχε περίπου τον ίδιο αριθμό φορτηγών με τον ιταλικό στρατό, αλλά τριπλάσιο αριθμό μεταγωγικών ζώων (100.000 μουλάρια εναντίον 30.000 ιταλικών). Το συνολικό πλεονέκτημα ήταν συντριπτικό.

Το τρίτο ήταν το πλεονέκτημα του εδάφους. Η μορφολογία της περιοχής της σύγκρουσης ήταν εξαιρετικά ιδιόμορφη. Καμία σχέση με τις πλατιές ευρωπαϊκές πεδιάδες όπου θριαμβεύαν τα άρματα μάχης και η αεροπορία. Εδώ το πεδίο μάχης ήταν τα αλβανικά βουνά, δηλαδή ένα οξύτατο ανάγλυφο υψωμάτων και κοιλάδων αναμεταξύ τους, όπου απλά δεν υπήρχε χώρος για μεγάλες συγκρούσεις. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος εξελίχθηκε ως μάχη μικρών μονάδων πεζικού από ύψωμα σε ύψωμα με την υποστήριξη μικρών μονάδων πυροβολικού και στόχο τον έλεγχο των μικρών κοιλάδων. Αυτό σήμαινε ότι η όποια τεχνολογική υπεροχή του ιταλικού στρατού (τα άρματα και η αεροπορία που τόσο φοβούνταν οι ιθύνοντες του ελληνικού κράτους ήδη από το 1935) εξουδετερώθηκαν.

Επίσης όμως σήμαινε και κάτι επιπλέον, όχι και τόσο ευχάριστο για τους Έλληνες. Στην πραγματικότητα κανείς από τους δύο αντιμαχόμενους δεν ήταν δυνατόν να νικήσει στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Για τον απλούστατο λόγο ότι όσο και να κατάφερνε κάποιος από τους δύο να προωθηθεί στα βουνά, μετά θα έπρεπε να βγει από αυτά και να σπάσει την άμυνα του αντίπαλου που θα ήταν οργανωμένη σε πεδιάδα. Αυτό ήταν εξαιρετικά δύσκολο για τους Ιταλούς και εντελώς αδύνατον για τους Έλληνες, γιατί σήμαινε ότι θα έπρεπε να βρεθεί κάποιος τρόπος ώστε ο στρατός (που κατά τη διάρκεια της προώθησης είχε ήδη κατακερματιστεί σε μικρές μονάδες των 150 - 200 ατόμων σκόρπιες στο ορεινό ανάγλυφο) να συγκεντρωθεί, δίχως να αφήσει το ορεινό ανάγλυφο, και μάλιστα να συγκεντρωθεί αρκετά ώστε να μπορεί να σπάσει πεδινή αντίσταση. Στην περίπτωση των Ελλήνων όλα αυτά δίχως αεροπορική υποστήριξη. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, αντίθετα με τη μυθολογία της "ελληνικής επέλασης" που ανακόπηκε άδοξα από τη γερμανική εισβολή", οι δύο στρατοί συνεπλάκησαν στο αλβανικό έδαφος... και κόλλησαν εκεί για ολόκληρο το Χειμώνα του 1941. Έπειτα από τις πρώτες "επιτυχίες", η ελληνική προσπάθεια απεμπλοκής και προώθησης στο εσωτερικό της Αλβανίας απέτυχε οριστικά στις αρχές του '41 και η αντίστοιχη ιταλική προσπάθεια αντεπίθεσης απέτυχε την Άνοιξη του '41. Οι δύο στρατοί έμειναν εκεί που ήταν από τις 7 του Γενάρη μέχρι τη διάλυση του μετώπου.⁷

Τη στιγμή που ο Λουκάτος φτάνει στο "πεδίο των επιχειρήσεων" το κόλλημα έχει ήδη ολοκληρωθεί και οι στρατοί βρίσκονται ήδη στο σημείο όπου θα τους βρει η γερμανική εισβολή. Θα έλεγε κανείς ότι ο κόσμος του Λουκάτου - φαντάρου είναι ένας κόσμος παγωμένος, τόσο λόγω καιρού, όσο και λόγω αδυναμίας προώθησης των στρατευμάτων. Παγωμένος και διατεταγμένος σε ομόκε-

Ο παγωμένος κόσμος του Δημήτρη Λουκάτου

Η πορεία του Λουκάτου

Η πορεία του Λουκάτου. Ξεκίνησε από τη Florina στα βόρεια. Έπειτα Korçe και τέλος σε ένα "ηπλοβούνι" που ορθώνεται πάνω από τον ποταμό Devoll που περνάει βόρεια από την Κορυτσά. Τα υπόλοιπα αλβανικά τοπωνύμια δεν είναι δύσκολο να ταυριάζουν με τα αντίστοιχα ελληνικά αν θέλει κανείς να δει την τοποθεσία του μετώπου.

ντρους κύκλους. Έξω έξω βρίσκονται οι πιο προχωρημένες γραμμές του πολιτισμού: η πόλη της Φλώρινας, ίσως και της Κορυτσάς. Όσα βύσματα δεν ήταν αρκετά ισχυρά για να τα καταφέρουν να μείνουν στην Αθήνα έρχονται ως εδώ και εδώ παραμένουν. Παραμέσα έχουμε τους καταυλισμούς των μετόπισθεν. Εδώ βρίσκονται τα εφεδρικά σώματα που τροφοδοτούν το μέτωπο και θα μπορούσε κανείς, με τις κατάλληλες επαφές, να περάσει όλο τον πόλεμο εδώ δίχως να κινδυνεύσει. Ακόμη πιο μέσα είναι τα "τάγματα της πρώτης γραμμής". Εδώ βρισκόμαστε εντός της ακτίνας δράσης του εχθρικού πυροβολικού: υψώματα μέσα στα χιόνια, κακουχίες, λιγιστό φαί και σκληρή πειθαρχία. Τέλος, στο κέντρο των κύκλων βρίσκονται οι προφυλακές. Υψώματα τέρμα θεού, επανδρωμένα με κάποιες δεκάδες φαντάρων, εκτεθειμένα στο εχθρικό πυροβολικό, τα πολυβόλα, ακόμη και τα εχθρικά ελαφρά όπλα, με σοβαρή πιθανότητα μάχης σώμα με σώμα.

Ο Λουκάτος θα διαβεί αυτόν τον διπλά παγωμένο κόσμο και θα μας αφήσει μια περιγραφή του που δεν βρίσκεται στα εγχειρίδια του στρατού. Δεν υπάρχουν ηρωικές επελάσεις, νίκες και ήττες, ηρωισμοί. Μόνο το κόλλημα, το κρύο, ο φόβος, η εξάντληση, η βαρεμάρα και η ανθρωπινή σκληρότητα, όχι τόσο του εχθρού, όσο των "συμπατριωτών". Ο Λουκάτος φεύγει από τη Φλώρινα προς την Αλβανία στις 3 του Φλεβάρη με ένα από τα λεωφορεία που είχαν επιταχθεί όπως όπως από ολόκληρη την Ελλάδα για τις ανάγκες του στρατού. Αποτελεί ένα μικρούτσικο κομμάτι κρέας μέσα στην τεράστια προσπάθεια του ελληνικού κράτους να απεμπλακεί από τα βουνά:

3/2/1941: Λίγοι λίγοι χωνόμαστε σε κάτι αυτοκίνητα, πρώην λεωφορεία. Το δικό μας να γράφει: "Λεωνίδιον - Σπάρτη" (...) Είναι μεγάλη η φάλαγγά μας -60 ή 70 αυτοκίνητα- και μαυρίζουμε τον δρόμο. Ο σωφέρ πλάι μου, κάπου κάπου με κουβεντιάζει. "Είσατε τυχεροί εσείς, που σας πάμε με τα αυτοκίνητα.. Κανείς δεν είχε τη χάρη σας. Δεν είχαμε δυο τρεις μέρες υπηρεσία στην επιμελητεία, και γι' αυτό μας έδωσαν εσάς. Αλλιώς θα τον παίρνατε τούτον τον δρόμο με τα ποδαράκια σας".

Τα αυτοκίνητα συνεχίζουν την πορεία τους και ο Λουκάτος βρίσκει την ευκαιρία να υπονοήσει ότι ο ελληνικός στρατός είναι στρατός κατοχής. Οι ντόπιοι επιδίδονται σε καταναγκαστική εργασία:

Κατηφορίζουμε τρέχοντας προς τον κάμπο της Κορυτσάς. Ο δρόμος επισκευάζεται από συνεργεία Αλβανών. Με τα άσπρα τους καπέλα μάς κοιτάνε χαζά. (...) Τους χωρικούς Αλβανούς τους βλέπω με συμπάθεια, σαν κάθε μεθοριακό λαό, που συλλογίζομαι πως τον έχει η μοίρα του καταραστή, να πληρώνη τα σπασμένα. Άλλοι συνάδελφοί μου τούς βλέπουν εχθρικά.

Κατά τα άλλα, οι επιβάτες του λεωφορείου, ανίδεοι ακόμη για το πού πάνε και τι τους περιμένει, αρχίζουν να ανησυχούν:

Μέσα σε τούτο το αυτοκίνητο, που θα 'παιρνε κανονικά 20 ανθρώπους, είμαστε τώρα ως 45. Όσοι είναι στα παράθυρα φωνάζουν τι βλέπουν: "Οβίδα ρε! Από βόμβα είναι!". "Ρε συ για κοίτα τάφοι πω, πω κι άλλοι, κι άλλοι!" "Να ένα αεροπλάνο". "Που 'ν' το ρε;". "Να, ρε, μες στο χωράφι, από αερομαχία θα 'ναι". "Τι μάρκα είναι;". "Μάρκα "Παναγία βόηθα"".

Την επόμενη μέρα περνούν την Κορυτσά, βγαίνουν από τα αυτοκίνητα και γνωρίζονται με μία από τις πιο συχνές εμπειρίες του ελληνοϊταλικού πολέμου. Νυχτερινή πορεία υπό βροχή σε λασπωμένον ορεινό έδαφος.

3/2/1941: Προχωρούμε. Η λάσπη γίνεται παχύτερη. Την νιώθω να ξεπερνάει το άρβυλο και να μπαίνει μέσα στο πόδι. Το σκοτάδι δυναμώνει και οι πλαινοί μου συνάδελφοι γίνονται σκιές με κράνος στο κεφάλι. Βαδίζουμε. Ο γυλιός, τώρα, βαράει πάλι στον ώμο, το σακκίδιο κόβει τη μία ωμοπλάτη και τα πόδια αρχίζουν να κόβονται. Περπατάμε μία ώρα, δύο ώρες, τρεις ώρες, τέσσαρες ώρες! Δεν σταματάμε ποθενά. Τώρα βρέχει κιόλας. Μια δυνατή μπόρα μας χτυπάει στα πρόσωπα (...) οι πλαινοί μου έχουν βουβαθεί. Κανείς δεν μιλή. Νιώθω την κόπωση τους, καθώς ανασαίνουν βαδίζοντας (...) Μια σφυριξιά μας συνεφέρνει από το μηχανικό μας βάδισμα, και ξαφνικά η φάλαγγα σταματάει. Πέφτει ο ένας πάνω στον άλλο και βλαστημάνε πίσω μας ώσπου να βρουν τη σειρά τους. Διατασσομάστε για να ανεβούμε τη ράχη. Σκυφτοί, ο ένας πίσω από τον άλλον, με την ελπίδα του ξεκουρασμού, βάνουμε τα δυνατά μας να σκαρφαλώσουμε μian απότομη ράχη, όλο λάσπη, πατημένη κι απ' άλλους, που οδηγεί σε μια κατασκήνωση. Αδέσποτοι μέσα στη νύχτα, "Να κατασκηνώσουμε εδώ;". Πώς; Πού; Πρώτη φορά θα στήσουμε σκηνή. Μα είναι παντού λάσπη. Βρέχει κι όλας. Φυσάει κι όλας. Είναι σκοτάδι. Δεν βλέπουμε. Οι πάσσαλοι δεν καρφώνονται. Ο αέρας μας παίρνει το πανί. Τώρα κρυνόμαστε κι όλας. Θεέ μου! Αγωνία. Μες το σκοτάδι είμαστε σαν ζώα χαμένα, που τα κυνηγάνε όλοι. (...) Παίρνω τον Λυκάκη και τρέχουμε προς την κατασκήνωση (...) Σε κάθε σκηνή, στημένη εκεί μέσα στη λάσπη, κοιμούνται τέσσαρες. "Βρε παιδιά, να, δίχτε με το καλό τα σπίατα σας, πάρτε μας κοντά σας να ξεκουραστούμε λίγο. Να, έτσι, ίσα ίσα να ξαπλώσουμε"... Οι άνθρωποι είναι και καλοί και κακοί. Γι' αυτό και στο στρατό βρίσκεις και καλούς φαντάρους και κακούς. Ετούτοι εδώ οι δεύτεροι μας έδωξαν κοροϊδεύοντας: "Να κάτσετε κι εσείς ένα βράδυ στο νερό, να δροσιστεί το κοκαλάκι σας! Καλά εκαθόσατε τόσον καιρό, στην Αθήνα". Στην άλλη όμως σκηνή που επήγαμε δεν μας αρνήθηκαν. "Ελάτε βρε παιδιά, μα όχι και οι δύο. Ένας εδώ και άλλος αλλού" (...).

Εξουθενωμένος, πεινασμένος, τυφλός, κρυνώντας και αγωνιώντας, ο Δημήτριος Λουκάτος, διοπτροφός διανοούμενος ετών 32, έχει φτάσει στον πρώτο του καταυλισμό στα μετόπισθεν του μετώπου του ελληνοϊταλικού πολέμου. Είναι πολύ πρωί, 4 του Φλεβάρη του 1941:

4/2/1941: Μουσκεμένος από χτες το βράδυ, είχα ξεπαγιάσει μέσα στα ρούχα μου και τα πόδια μου μέσα στα βρεγμένα άρβυλα είχανε κοκκαλιάσει. Ξύπνησα ριγώντας και βγήκα έξω από τ' αντίσκηνο. Μόλις εκάραξε, και μπορούσα να δω το τοπίο του καταυλισμού μας. Ένα ψηλοβούνι, πάνω από δυο ποτάμια. Ανοιχτό σταχτί το χρώμα του, σαν το χρώμα του νερού, που κυλάει στα ποτάμια, σαν το χρώμα τ' ουρανού, που κρεμιέται από πάνω μας. Πασσαλωμένα, πάνω στη ράχη του, εκατοντάδες αντίσκηνα, με το ίδιο χρώμα κι αυτά, που μόλις τα ξεχώριζες από το έδαφος. Όλα ένα χρώμα, γλοιώδες, νεκρό και διάβροχο. Μόνη αλλαγή, το κιτρινωπό κακί των φαντάρων, που, σαν τα μυρμήγκια, πάνε κι έρχονται, από την κορυφή στα πόδια του λόφου, αγωνιώντας, σε κάθε τους βήμα, να ξεκολλήσουν από τη λάσπη. Έχει βαρέσει εγερτήριο και τρέχουν όλοι, μήπως προφτάσουν λίγο τσάι να ζεσταθούν (...)

Ο Λουκάτος βρίσκεται σε αυτό το απόκοσμο τοπίο και ταυτόχρονα στο έλεος ανεξέλεγκτων δυνάμεων που μπορεί ανά πάσα στιγμή να τον συντρίψουν. Στους μήνες που ακολουθούν θα ελιχθεί, θα προσπαθήσει να μείνει στα μετόπισθεν, θα αποτύχει, θα ηττηθεί μαζί με όλους τους υπόλοιπους και θα παρακολουθήσει την αποσύνθεση του ελληνικού στρατού και μαζί του ελληνικού κράτους. Όλα αυτά είναι το υλικό του επόμενου τεύχους.

Σημειώσεις

1. "Μεγάλη Απόλεια της Λαογραφίας", Ριζοσπάστης 25/10/2003.
2. Το ημερολόγιο αρχίζει να έχει συγκεκριμένες ημερομηνίες από τις 22/11, ημέρα στράτευσης του Λουκάτου.
3. Ταχτοής Κώστας, *Το Τρίτο Στεφάνι*, Εξάντας, 1987.
4. Ολόκληρη η εγκύκλιος βρίσκεται στο antifascscripta.net>βιβλιοθήκη>Γαλανόμαυρο>Το Σεξ στην ΕΟΝ.
5. Είναι το ίδιο νούμερο που παρατίθεται και σε επίσημες καταγραφές.
6. Σε προηγούμενα τεύχη έχουμε αναφερθεί εκτενώς στη γεωπολιτική της περιοχής, και στους λόγους για τους οποίους το ελληνικό κράτος είχε αποφασίσει να εμπλακεί σε πόλεμο ενάντια στην Ιταλία ήδη από το 1935. Μπορεί κανείς να δει τα όσα έχουν γραφτεί στα τεύχη 22 - 24 και στο τεύχος 31. Επίσης την ηλεκτρονική προσοδούρα "Η ιδανική εικόνα του ένοπλου έθνους" στη διεύθυνση antifascscripta.net > βιβλιοθήκη > Γαλανόμαυρο.
7. Όλα αυτά χρωστάνε πολλά στο βιβλίο του Γ. Μαργαρίτη, *Από την Ήττα στην Εξέγερση: Ελλάδα, Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, 1993. Επίσης στο *Προαγγελία Θεελλωδών ανέμων: Ο Πόλεμος στην Αλβανία και η Πρώτη Περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόγραμμα, 2009. Για τα δύο αυτά βιβλία έχουμε ξαναμιλήσει στο τεύχος 29 ("Δυο ίδια βιβλία που εξηγούν τη μοναξιά μας").